

Erikontingendi filtreerimine ja töölerakendamine Eesti NSV-s kontroll-filterlaager nr. 0316 näitel

Peeter Kaasik

■ 1939. aastal Eestile pealesurutud baasidelepingu sõlmimise järel muutusid seni rohkem kuurordina tuntud Paldiski ja tema lähiümborus olulise sõjalise tähtsusega piirkonnaks. 1939. aastal alustati sinna Nõukogude Liidu mereväebaasi rajamist. Ka Saksa okupatsiooni ajal oli Paldiski sõja- ja transpordilaevalade oluline sadam. Lisaks rajati sellesse piirkonda erinevate kinnipeetavate isikute töö- ja transiitlaagreid ning Kloogal asus ka 20. Eesti SS-diviisi väljaõppelaager.

Paldiski lähedale Põllkülasse paigutati Nõukogude okupatsiooni aastatel mälestuskivi, umbmäärase kirjaga: „Põllküla ümbruses nälja, peksmise ja taudide tagajärjel hukkunud 800 Nõukogude kodanikule.” Küll on seda seostatud läheduses paiknenud Klooga koonduslaagriga, interneeritute laagriga, transiitlaagriga, sõjavangilaagriga jms. Tegelikult hoiti Saksa okupatsiooni ajal seal karantiinis valdavas enamuses vabatahtlikult evakueerunud ingerisoomse sõjapõgenikke, kes saadeti Paldiski sadama kaudu edasi Soome. 2004. aastal paigutas Eesti Ingerisoomlaste Liit sinnasamasse täiendava täpsustava mälestuskivi Teise maailmasõja ajal Põllküla laagris surnud inimestele.

Nagu tavaks, võttis uus okupatsioonivõim kohe tarvitusele sakslaste poolt kasutatud või rajatud kinnipidamiskohad ning sama juhtus

ka Põllkülas, kuhu 1945. aasta alguses paigutati NKVD erilaager. Samamoodi kui sõja-aegse ingerisoomlaste karantiinlaagri puhul, valitseb ka selles osas segadus ning paika on kirjanduses ja ajakirjanduses nimetatud nii repatrieerimislaagriks kui ka vangilaagriks, sõjavangilaagriks, interneeritute laagriks vms. Ükski neist määratlustest pole otseselt vale, kuid ei iseloomusta ka laagri kogu tegevust. Pärast sõda koondati Põllkülla üsna kirju seltskond, kes mahtus „kodumaareeturite” (või selles kahtlustatavate) ühise nimetaja alla. Täpsema ametliku määratluse järgi oli see nn. erikontingent.

Nimetatud laager ja erikontingent on eesti ajalookirjutuses jäänud senimaani suurema tähelepanuta. Põgusalt on sel teemal kirjutanud ajaloolane Erich Kaup ning siinkirjutaja.¹ Venemaal (ja üldjoontes kogu endises NSV Liidus) on suhtumine kodumaa reetmise kahtlusega isikutesse kahetine ja teema käsitlemine on üldiselt jäänud üsna ühekülgses või on hoidutud otsestest hinnangutest. See on ka mõistetav, sest Venemaa ametlik ajalooteadvus ei tunnista siinemaani seda „suure võidu” varjukülge, et sajad tuhanded NSV Liidu kodanikud võitlesid, relv käes, oma kodumaa vastu, seda nii pragmaatilistel kui ka ideelistel kaalutlustel. Lisaks miljonid tsiiviilised, kes rohkemal või vähemal määral

¹ Vt. E. Kaup. Kuhu viivad rohtunud rajad? Kontupohja ja teised sõjavangilaagrid 1944–1949. I–IV osa. – Eesti Sõnumid 1994, 11.05; 18.05; 25.05, 01.06.; Sõjavangilaagrid Eestis 1944–1949. – Kleio. Ajaloo ajakiri. Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri. 1995, nr. 2, lk. 32–41; P. Kaasik. Special Contingent – „traitors to the homeland”; USSR People’s Commissariat for Internal Affairs Control-Filtration Camp No. 0316. – Avaldatud kogumikus: Estonia Since 1944. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity; [compiled by T. Hiio ... et al.; edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus. Tallinn, 2009, lk. 333–344, 493–506.

Põllküla laagri tänapäeval säilinud ehitused. 2008. Rebro

Saksa okupatsioonivõimudega koostööd tegid.

Poliitilistele tõmbetuultele vaatamata on ilmunud ka mitmeid tõsiseltvõetavaid uurimusi. Autoritest võiks nimetada J. Vertiletskajat, A. Suslovi, I. Tolstõhhi, V. Albovit, A. Germani, L. Beljakovi, V. Zemskovi, A. Ševjakovi ja M. Semirjagat.²

Uurimuste nappus on osaliselt tingitud nn. kodumaa reetmise umbmäärasusest ja ka kategooriate rohkusest. Kui „sõjavang” on konkreetne rahvusvahelise õiguse termin, siis NSV Liidus lisanduvad veel sõjaõiguse mõistes mitmed „halli tsooni” jäävad kategooriad, mis jagunevad üldjoontes kolmeks. Esiteks, endised punaarmeeelased, kes olid vangi langenud, teiseks, NSV Liidu kodanikud (või keda NSV Liit pidas oma kodanikeks), kes olid Teises maailmasõjas sõdinud Saksa poolel, ning kolmandaks, tsiviilisikud, kes olid

okupatsioonivõimudega koostööd teinud (või neid kahtlustati selles). Käesoleva artikli eesmärk on põgusalt selgitada NSV Liidu poliitikat kodumaa reetmise kahtlustega isikute suhtes ja rääkida konkreetsemalt ühest vaheetapist, NKVD kontroll-filterlaagritest – Eestis asunud laagri nr. 0316 näitel.

Erikontingendi mõistest

Inimhulk, kes olid NSV Liidu mõistes kodumaa reeturid (või selles kahtlustatavad), oli nii tohutu, et polnud lootust ka aastakümnetega iga isiku asja eraldi läbi vaadata. Kodumaa reeturi ja kollaborandi vahel ei üritatudki vahet teha, kõik olid ühtemoodi kodumaa reeturid, ja uurimine, nii palju kui seda oli, pidi tõestama vaid süü suurust. Lisaks per-

² Vt. nt. E. Vertileckaja. Repatrianty v Sverdlovskoj oblasti v 1944 – načale 1950-x gg. Diss. kand. ist. nauk. Ekaterinburg, 2004; A. Suslov. Speckontingent v Permskom krae v konce 20-x – načale 50-x gg. Diss. dr-a ist. Nauk. Ekaterinburg, 2004; I. Tolstyx. Repatrianty Novgorodskoj oblasti v 1944–1948 gg. Diss. kand. Ist. Nauk. Novgorod, 2005; V. Albov. Sovetskie plennye Vtoroj mirivoj vojny (po arxivnym materialam Nižerodskoj oblasti). Diss. kand. ist. nauk. Nižnij Novgorod, 2004; A. German. Sovetskie repatriacionnye dokumenty Velikoj Otečestvennoj vojny i poslednego vremeni. – Voенно-istoričeskie issledovanija v Povolž’ e. Sbornik naučnyx trudov. Saratov, 2005, lk. 162–185; L. Beljakov. Gor’kaja sud’ba repatriirovannyx voennoplennyx. – Reprissirovannye geologi. Moskva, Sankt-Peterburg, 1999; V. Zemskov. Repatriacija sovetskich graždan i ix dal’nejšaja sud’ba 1944–1956 gg. – Sociologičeskie issledovanija 1995, nr. 5, 6; A. Ševjakov. „Tajny” poslevoennoj repatriacii. – Sociologičeskie issledovanija 1993, nr. 8; M. Semirjaga. Kollaboracionizm. Priroda, tipologija i projavlenija v gody Vtoroj mirovoj vojny. ROSSPĖN, Moskva, 2000.

sonaalsetele süüdimõistmistele tribunalides võeti administratiivkaristuste puhul aluseks suuremad kategooriad. Halvemal juhul sattusid sakslastega koostöö eest löögi alla terved rahvad (peamiselt Kaukaasias).

Pärast Stalingradi lahingut hakkas sõjaõnn idarindel lõplikult pöörduma NSV Liidu kasuks. See oli ka üks põhjusi, miks 1943. aasta kevadel reorganiseeriti ümber sovetlik julgeolekuaparaat³ – sest oli tekkinud suur kahtlusaluste kontingent, isikud, kes olid elanud „ajutiselt Saksa fašistlike okupantide poolt anastatud territooriumil”. Nende seas tuli kiiremas korras välja selgitada isikud, kes olid asunud sakslastega koostööle, ja kui koostöö leidis kinnitust, siis karistada neid kui kodumaareetureid. Neile järgnesid sajad tuhanded vabatahtlikult või sunniviisiliselt NSV Liitu repatrieeritud inimesed, kelle hulgas olid Saksa vangilaagrites kinnipeetud tsiviilisikud, „idatöölised”⁴, sõjapõgenikud, sundevakueeritud jt. Lisaks veel kaks sõjaväelise taustaga kategooriat – Saksa sõjavangi langenud punaarmeeelased ja Saksa vormis sõdinud NSV Liidu kodanikud (kusjuures üks ei välistanud teist). Viimaste hulgas ka Eesti ja teiste 1939.–1940. aastal okupeeritud riikide kodanikud, keda NSV Liit luges oma kodanikeks.

Esmapilgul tundub vangilangemise ja kodumaa reetmise seos veider. Kuid Nõukogude Liidus oli selle põhjuseks 1941. aastal Punaarmee tabanud katastroof, kui vangi langes miljoneid punaarmeeelasi. Sellises situatsioonis oli raske olla kohtumõistja. Kuidas neid, tihti kõrgema ülemjuhatususe vigade tõttu maha jäänuid ja vangi langenuid nimetada: desertöörideks, kodumaareeturiteks, teadmata kadunuteks, end vangi

andnuteks või vangivõetuteks? Ning kuidas neid mõõta: kas „ei osanud sõdida” või „ei tahtnud sõdida”? Lisaks veel massiline mobilisatsioonist kõrvalehoidmine, mis tihti küll potentsiaalsetest mobiliseeritavatest ei sõltunud. Pakutud on, et sakslaste poolt hõivatud territooriumile (sh. Ida-Poola, Bessaraabia, Eesti, Läti ja Leedu) jäi vähemalt 5,5 miljonit inimest, kes kuulusid kutsealuste ja reservväelaste kategooriasse.⁵

NSV Liidus lihtsustati see küsimus äärmuseni ning desertöörideks kuulutati sisuliselt kogu eelnimetatud seltskond, sõltumata asjaoludest. Punaarmeele pole olnud vangilangemist ette nähtud ning „võitlusele viimse veretilgani” vihjavad juba NSV Liidu rahvakomisaride nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee direktiiv 29. juunist 1941 („Kogu Nõukogude rahva mobiliseerimisest võitluseks vaenlase vastu”) ning kurikuulus Jossif Stalini raadiokõne 3. juulist 1941. Konkreetsemalt määratleti see kõrgema ülemjuhatususe peakorteri 16. augusti 1941. a. käskkirjaga, millega sisuliselt keelati vangilangemine ning sõjaväelaste pereliikmed muudeti nende rindel käitumise pantvangiks. Loomulikult kehtisid sellesama käskkirja põhimõtted ka ülejooksnute ja desertööride suhtes. Tegemist ei olnud tühja sõnakõlksuga käriseva rinde kooshoidmiseks. Näiteks nähti veel ette, et „vangilangenud tuli pärast vangilangemist hävitada”. On teada juhtumeid, kus lennukitelt rünnati vangikolonne ja -laagreid,⁶ mis juba iseenesest näitab käskkirja tähendust (nagu polnuks ründelennukitel 1941. aastal midagi olulisemat teha).⁷ Mõnevõrra muudetud kujul rakendati selle dokumendi põhimõtteid ka pärast seda, kui endised punaarmeeelased vabastati Saksa sõjavangilaagrist.

³ 1943. aastal lahutati julgeolekustruktuurid NSV Liidu NKVD-st ning vastavalt ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsusele 14. aprillil 1943 (taas)moodustati NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB). 19. aprillil 1943 eraldati armeeküsimuste eriosakonnad NKVD-st ning Kaitse Rahvakomissariaadis moodustati Riikliku Kaitsekomitee 21. aprillil 1943 määruse alusel Vastuluure Peavalitsus Smerš.

⁴ Idatöölised (*Ostarbeiter*) olid NSV Liidust kas sunniviisiliselt või vabatahtlikult Saksamaale tööle saadetud isikud.

⁵ M. Solonin. 22. juuni 1941. Katastroofi anatoomia. Grenader, Tallinn, 2009, lk. 261.

⁶ M. Solonin. 22. juuni 1941, lk. 265.

⁷ Prikaz nr. 270 Stavki Verxovnogo Glavnogo Komandovanija Krasnoj Armii. 16.08.1941. – Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otečestvennoj Vojne. Sbornik dokumentov, T. 2, kniga I. Načalo, 22. iijunja – 31. avgusta 1941 goda / Federal´naja služba kontrazvedki Rossijskoj Federacii, Akademija federal´noj služby kontrazvedki Rossijskoj Federacii (red. koll. N. P. Patrušev... i dr.). Rus´, Moskva 2000, lk. 482–486.

Desertöörid ja vangilangenud oli asja üks külg. Lisaks arvukale „tsiviil-kodumaareeturite” kontingendile teenis Saksa militaarformeringutes kokku üle miljoni NSV Liidu kodaniku, kellest sajad tuhanded langesid ka vangi. Sõjavangi staatust neile mõistagi ette ei nähtud.

1941. aasta lõpus hakati organiseerima erilaagreid endiste punaarmeeaste (kes olid olnud sõjavangis või piiramisrõngas) ning kodumaareeturite, spioonide ja diversantide kinnipidamiseks.⁸ Laagrid allusid NKVD sõjavangide ja interneeritute valitsusele, mille struktuuris oli ka vastav osakond. 19. juulil 1944 määrati erilaagrid NKVD laagrite peavalitsuse (Gulag) koosseisu.⁹ 28. augustil 1944 reorganiseeriti Gulagi erilaagrite osakond iseseisvaks NSV Liidu NKVD erilaagrite osakonnaks (*ОСЛ – Отдел спецлагерей НКВД СССР*) ning 20. veebruaril 1945 nimetati see ümber NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaagrite osakonnaks (*Отдел проверочно-фильтрационных лагерей НКВД СССР – ОПФЛ*).¹⁰ Viimane likvideeriti 22. jaanuaril 1946 ja selle ülesanded pandi jälle Gulagile.¹¹

Kodumaareeturi mõiste polnud NSV Liidus tundmatu ka enne sõda. Seda reguleerisid arvukad üld- ja üksikaktid ning kriminaalkoodeks (§ 58, lg. 1a–1g).¹² Karista-

mise korda täpsustas veel kord NSV Liidu prokuröri direktiiv 15. maist 1942, mille järgi kuulusid karistamisele isikud, kes olid asunud sakslaste teenistusse, spioonid, provokaatorid ning nn. karistusüksuste liikmed (s. t. need, kes osalesid partisanide ning ka nn. partei ja nõukogude aktiivi Saksa tagalasse maha jäänud või maha jäetud liikmete jälitamisel). Samas ka need, kes täitsid okupatsioonivõimude korraldusi, näiteks hobusemoona ja muu kraami varumisel Saksa armee tarbeks jms. Isikud, kes töötasid edasi oma erialal – arstid, loomaarstid, agronomid jt. – karistamisele ei kuulunud, kui nende tegevuses ei leitud „kodumaa reetmisele iseloomulikke jooni”.¹³ NSV Liidu ülemkohtu 25. novembri 1943 määrusega täpsustati kodumaareeturite ringi, kelleks olid:

- Saksa julgeolekuteenistustes või juhtivate administratiivametites teeninud isikud (linnapead, politseiülemad, komandandid jne.);
- isikud, kes olid üles andnud nõukogude aktiviste, partisane, Punaarmee sõdureid ning osa võtnud kohalike elanike tapmisest;
- isikud, kes olid läinud üle vaenlase poole ja teeninud Saksa relvajõududes või erinevates paramilitaarsetes organisatsioonides (nt. Omakaitse).¹⁴

⁸ Prikaz NKVD SSSR nr. 001735 „O sostojanii special´nyx lagerej dlja byvšix voennoslužušičix Krasnoj Armii nahodivšixsja v plenu i v okružeenii protivnika” 08.12.1941/06.01.1942. – Istorija stlinskogo Gulaga: konec1920-x – pervaja polovina 1950-x godov [sobranie dokumentov v 7 t.]. Tom 1. Massovyje repressii v SSSR. Ministerstvo kul´tury i massovyx kommunikacii Rossijskoj Federacii, Federal´noe arxivnoe agentstvo, Gosudarstvennyj arxiv Rossijskoj Federacii, Guverovskij institut vojny, revoljucii i mira, otv. sost. I. A. Zjuzina, otv. red. N. Vert, S. V. Mironenko. ROSSPĖN, Moskva, 2004, lk. 211–213.

⁹ Prikaz NKVD SSSR nr. 0149 „O peredače speclagerej NKVD v vedenie GULAG NKVD SSSR”. – Istorija stalinskogo GULAGA. Tom 2, lk. 241.

¹⁰ Prikaz NKVD SSSR nr. 00100. 20.02.1945. – Voennoplennye v SSSR. Dokumenty i materialy. Sost. M. M. Zgorul´ko, S. G. Sidorov, T. V. Carevsakaja. Red. M. M. Zagorul´ko. Logos, Moskva, 2000, lk. 122–123.

¹¹ Vt. nt. Xronologija reorganizacii NKVD, <<http://ww2.kulichki.ru/hronnkvd.htm>> (18.10.2007).

¹² Vt. VNFSV Kriminaalkoodeks. Muudatustega kuni 1. detsembrini 1938. Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, Tallinn, 1940, lk. 29–31.

¹³ Prikaz Prokurora SSSR nr. 46ss, 15. maja 1942 g. „O kvalifikacii prestuplenij lic perešedšix na službu k nemecko-fašistskim okupantam v rajonax vremenno zanjatyx vragom”. – Sbornik zakonodatel´nyx i normativnyx aktov o repressijax i reabilitacii žertv poliitičeskix repressii. Otv. za vypusk i sost. E. A. Zaicev. Respublika. Verxovnyj Sovet Rossijskoj Federacii, Moskva, 1993, lk. 39–41.

¹⁴ Postanovlenie Plenuma Verxovnogo Suda SSSR nr. 22/M/16/U/ss, 25. novabrja 1943 g. „O kvalifikacii dejstvij Sovetskix grazdan po okazaniju pomušči vragu v rajonax vremenno okupirovannyx nemeckimi zaxvačikami”. – Sbornik zakonodatel´nyx i normativnyx aktov o repressijax i reabilitacii žertv poliitičeskix repressii, lk. 43–45; Sovmestnaja direktiva NKVD SSSR i NKGB SSSR nr. 494/94 “O porjadke arestov i proverki veonnoslužušičix kollaboracionistskix formirovanii” 11.10.1943. – A. Djukov. Milost´ k padšim. Sovetskie repressii protiv nacistickix posobnikov v Pribaltike. Fond „Istoričeskaja pamjat´”. Moskva, 2009, lk. 94–95.

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee 4. novembri 1944 määrus täpsustas ka senist korda endiste punaarmeeelaste kohta. Punaarmeeelastest sõjavangid, kes olid vabastatud Nõukogude vägede poolt, tuli saata NSV Liidu tagalasse sõjaväeringkondade erilistesse tagavaraüksustesse, kus vastuluureorganid pidid 1–2 kuu jooksul läbi viima kontrolli. Juhul, kui midagi kompromiteerivat (s. t. koostööd sakslastega) ei leitud, tuli nad saata rindele „lunastama oma süüd kodumaa ees”. Need, kes olid teeninud Saksa armees või kelle puhul tulid ilmsiks muud kompromiteerivad tõendid, tuli saata erilaagritesse täiendava kontrolli läbiviimiseks vastuluure, Smerši asutuste poolt.¹⁵ Teadaolevalt tegutses NSV Liidus kokku 35 erilaagrit (1945. aastast nimetusega kontroll-filterlaagrid) ning üks selline rajati ka Eestisse.¹⁶

Kontroll-filterlaagri nr. 0316 rajamine ja struktuur

Eelneva põhjal võib erilaagrisse saadetud jagada kolme kategooriasse. Esiteks tsiviiliskud, kes olid viibinud sakslaste poolt okupeeritud territooriumil või olid erinevatel põhjustel NSV Liidust lahkunud (repatriandid). Otsiti okupeeritud territooriumil, erinevates Saksa ametiasutustes teeninud isikuid ning üritati välja selgitada nende võimalik koostöö sakslastega. Teine kategooria olid sõjavangilaagrist vabastatud endised punaarmeeelased, kelle vangilangemise asjaolud ning muu taust vajas selgitamist. Kolmandaks, NSV Liidu kodanikud (sh. okupeeritud Balti riikide kodanikud), kes olid teeninud Saksa relvajõududes ning kelle süü vajas täpsustamist, s. t. kas arreteerida või saata eriasumisele.

Spionaazikahtlusega isikute paljasta-

Viktor Lvov – 1944 Põllküla kontroll-filterpunkti ülem. ERAF f. 1SM, n. 1, s. 13908

miseks leppisid NKVD, NKGB ja Smerš 8. oktoobril 1945 kokku, et teatav osa tabatud „bandiitidest” saadetakse samuti uurimiseks kontroll-filterlaagrisse, sest „sõjaväe vastuluurel olevat kõige paremad vahendid spiooni paljastamiseks”.¹⁷

Nõukogude Liitu tagasisaatmine toimus läbi kontroll-filterpunktide (*проверочно-фильтрационные пункты – ПФП*), kus teostati esialgne kontroll (kõik NSV Liitu tagasi saadetavad kategooriad olid ametlikult repatriandid). NSV Liidu siseasjade rahvakomissari 7. oktoobri 1944 korralduse nr. 444 alusel organiseeriti Eestisse asukohaga Põllkülas filterpunkt isikkoosseisuga 30 inimest, mille ülemaks määrati kapten Viktor Lvov. Punkti ülesandeks sai Eestisse tagasi pöör-

¹⁵ Prikaz Načal' nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR 4 nojabrja 1944 g. – Vt. <<http://www.hrono.ru/dokum/19441104gko.html>> (26.10.2007).

¹⁶ D. Rogut. Latyšī v sovetskix proveročno-fil'tracionnyx lagerjax posle Vtoroj mirovoj vojny. – History of the Baltic region of the 1940s–1980s. Reseach of the Commission of the Historians of Latvija, 2007 and Proceedings of an International Conference „Baltic during the Second World War (1939–1945)”, 6–7 November 2007, Riga. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. Volume 24. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2009, lk. 583, 593.

¹⁷ ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi kiri NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaagrite osakonna ülema ase-täitjale alampolkovnik Majorovile 22. novembrist 1945. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 19, l. 225.

Nikolai Santšuk – 1944–1946 kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülem. ERAF f. 1SM, n. 1, s. 503

Aleksander Linnik – 1944–1945 kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema asetäitja poliitalal, ühtlasi poliitosakonna ülem. ERAF f. 1SM, n. 2, s. 19060

duvate inimeste ja siinsetes sõjavangilaagrites oleva erikontingendi kontroll. ENSV NKGB operatiivtöötajad pidid välja sorteerima ka „Eesti NSV kodanikud” ning need, kellel süüd ei leitud, tuli saata viivitamatult oma elukohta. Lõpliku otsuse filtreeritava kohta langetas kontroll-filterkomisjon, mille koosseisus oli NKVD, NKGB ja Leningradi rinde vastuluure Smerši esindaja.¹⁸ 1944. aasta lõpuks oli seal kontrolli läbinud 24 696 inimest,¹⁹ kellest vaid tühine osa oli Eesti päritolu. Seega saadeti enamik kontrollituist Eestist minema, s. t. edasi oma kodukohta või mujale filterlaagritesse.

1945. aasta jaanuaris formeeriti Põllküla kontroll-filterpunkti baasil NKVD erilaager nr. 0316. Erilaagri nime kandis see vaid

1945. a. veebruari lõpuni, kuni NSV Liidu NKVD 20. veebruari 1945 käskkirjaga nimetati erilaagrid ümber kontroll-filterlaagriteks. Põllküla laagri nimetus oli sellest alates NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaager nr. 0316 (*Проверочно-фильтрационный лагерь НКВД СССР № 0316*).²⁰ Laagri ülemaks määrati 27. jaanuaril 1945 alampolkovnik Nikolai Santšuk, tema asetäitjateks režiimi alal kapten Pjotr Šumilov (hiljem Grigori Andropov), majandusalal kapten Isaak Issajev ja poliitalal leitnant Aleksander Linnik. 1. laagrijaoskonna (Paldiskis) ülemaks määrati leitnant Aleksander Lihhatšev (hiljem Feliks Mohharev), 2. laagrijaoskonna (Põllküla) ülemaks Moissei Rivkin (hiljem vanemleitnant Jossif Kargin).²¹ 22. veebrua-

¹⁸ Prikaz NKVD ËSSR „Ob organizacii v sostave NKVD ËSSR proveročno-fil´tracionnogo punkta” 12.10.1944. – ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 1, l. 87–87p.

¹⁹ ENSV siseasjade rahvakomissari A. Resevi ettekanne NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitjale Tšernõšovile 23. detsembrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 1, s. 888, l. 209–209p.

²⁰ Prikaz Načal´nika Upravlenija Proveročno-fil´tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 009. 05.03.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 4, l. 12.

²¹ Prikaz Načal´nika Upravlenija Proveročno-fil´tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 001. 27.01.1945; Prikaz Načal´nika Upravlenija Proveročno-fil´tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 002. 09.02.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 4, l. 1-2p.

Grigori Andropov – 1945–1946 kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema asetäitja režiimi alal. ERAF f. 1SM, n. 2, s. 15964

Isaak Ordjanski – 1945–1946 kontroll-filterlaagri nr. 0316 operatiivjaoskonna ülem. ERAF f. 1SM, n. 2, s. 385

ril 1945 viidi laagrivalitsus üle Tallinna ning Maardus moodustati kolmas laagrijaoskond (ülem major Ivan Gnussarjov).²² 1945. aasta septembris likvideeriti 3. jaoskond ning aasta lõpus reorganiseeriti laagrijaoskonnad nr. 1 ja 2 üheks laagrijaoskonnaks asukohaga Paldiskis, Balti laevastiku ehitusobjekti nr. 33 juures (s. t. Paldiski sõjaväebaas) filiaaliga Põllkülas, mis pidi ümber formeeritama iseisvaks laagrijaoskonnaks nr. 2.²³

Laagrivalitsuse moodustasid laagriülem, tema kolm asetäitjat, sekretariaat, vastuluure Smerši osakond, sõjaväestatud valve staap, ning kaadri-, operatiiv-, varustus-, arvestus-, finants-, sanitaar- ja korteri-ekspluatatsiooni jaoskonnad.²⁴ Sõjaväestatud valvet (VOHR, *ВОХР – Военизированной охрана*) juhtisid staabiülem ja tema asetäitja poliitalal. Juhtkonda kuulusid veel instruktorid tagaotsimise ja sõjalise väljaõppe alal. Vastavalt laagrijaoskondade arvule moodustasid sõjaväestatud valve kuni kolm divisjoni, igaühes kuni kolm rühma ning Smerši üksikrühm (*Отдельный взвод при Окр. СМЕРШ*). Viimane ei kuulunud sõjaväestatud valve koosseisu, vaid allus laagri Smerši osakonnale. VOHR-i koosseisus rakendati üldiselt kontrolli läbinud endiseid punaarmeealaseid, kelle puhul ei tuvastatud koostööd sakslastega.²⁵

Kontroll-filterlaagri nr. 0316 Smerši osakonna tegevus

Filterlaagrite ülesanne ei olnud kedagi karistada või sunnitööle organiseerida, sellega tegelesid teised institutsioonid. Laagrite ülesanne oli võimalikult kiiresti välja selgitada kinnipeetavate taust ja võimalik koostöö sakslastega ning suunata kontrollitud isikud

²² Prikaz Načal'nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 003. 22.02.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 4, l. 4.

²³ Prikaz Načal'nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR „O sokraščenii štata PFL nr. 0316” 17.12.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 1, l. 16, 45.

²⁴ Prikaz Načal'nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 31 „O začislenii na besplatnoe dovol'stvie po vtoroj norme oficerskij sostav s 1 oktjabrja 1945 goda” 02.10.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 1, l. 45–48.

²⁵ Prikaz Načal'nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR „Po ličnomu sostavu voennozirovannoj oxrany” 30.12.1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 1, l. 54–56.

vastavalt üleliidulisele jaotuskavale erinevatesse majandusorganisatsioonidesse.

Enamik kontroll-filterlaagris nr. 0316 viibinud isikuid oli sõjaväelise taustaga või teeninud politseistruktuurides. Riikliku Kaitsekomitee 1945. aasta 18. augusti määrus sai aluseks karistumääradele nende kodumaareeturite suhtes, kes ei kuulunud karistamisele kriminaalkoodeksi alusel: Saksa armees ja ehitusformeringutes teeninud mehed ning tööüksuste juhtivkoosseis; ROA, kasakaüksuste, rahvuslike leegionide, paramilitaarsete formeringute rea- ja seersantkoosseis ning politseiasutuste reakoosseis kuulusid kuueks aastaks eriasumisele saatmisele.²⁶ Need kategooriad pidid nn. filtreerimise teel välja selgitama filterlaagrite vastuluureorganid.

Juba filterpunktis täideti põhjalik ankeet, milles tuli mh. ära näidata oma tegevus ja asukohad Teise maailmasõja ajal, sh. erinevad Saksa vangilaagrid ning idatöölisel töökohad ja -ülesanded. Oluline oli sõjaväelise tausta kindlakstegemine: kas repatriant oli varem teeninud Punaarmees, tema vangilangemise koht, aeg ning asjaolud (sh. viimane auaste, kas kaadrisõjaväelane või sõja ajal mobiliseeritu või kutsealusena Punaarmeesse võetu ning millal ja millise sõjakomissariaadi poolt jne.). Okupeeritud Nõukogude Liidu territooriumil olnute puhul oli vaja ära märkida mahajäämise asjaolud, teenistus tsiviil-

ametites ning Saksa relvaformeringutes jne. Ankeedi lõpetas kokkuvõte ja otsus. Alla olid kirjutanud (kui otsus ja kokkuvõte oli esitatud) nn. filtratsioonikomisjoni esimees ning kaks liiget.²⁷ Need kodumaa reetmises kahtlustatavad isikud, kes ei olnud repatriandid (s. t. olid kinni peetud NSV Liidu territooriumil), täitsid sarnase ankeedi filterlaagris.²⁸

Filterpunktis koostati iga filtreeritava kohta spetsiaalne filtratsioonikaart, mis liikus asjaajamises koos filtertoimikuga.²⁹ Seejärel saadeti filtreeritavad vastavalt filtratsioonikomisjoni otsusele läbi jaotuspunktide (*Сборно-пересыльные пункты*) edasi, vastavalt:

- kutsealised mehed, kes olid olnud okupeeritud territooriumil ja kelle kohta ei ilmnenud kompromiteerivaid andmeid – elukohajärgse sõjakomissariaadi käsutusse;
- mittekutsealised, kelle kohta ei ilmnenud kompromiteerivaid andmeid – elukohta;
- isikud, kes olid olnud vaenlase territooriumil ja keda kahtlustati koostöös sakslastega – kontroll-filterlaagritesse;
- isikud, kelle kohta oli kompromiteerivaid materjale – arretereeri ja anti uurimiseks NKVD, NKGB ja Smerši operatiivtöötajate käsutusse.³⁰

Ankeedi alusel jagati filterlaagritesse saadetud kinnipeetavad kahte jaotusgruppi. 1. novembri 1945 seisuga oli kontroll-filterlaagris nr. 0316 kokku 2860 kinnipeetavat,

²⁶ Postanovlenie Gosudarstvennogo Komiteta Oborony nr. 9871s 18 avgusta 1945 g. „O napravlenii na rabotu v promyšlennost' voennoslužbaščix Krasnoj Armii osvoboždennyx iz nemeckogo plena i repatriantov prizyvno go vozrasta”. – Sbornik zakonodatel'nyx i normativnyx aktov o repressijax i rehabilitacii žertv političeskix repressii, lk. 136–137; ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi ettekanne № 1/Э-942 NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitjale kindralpolkovnik Tšernõšovile 1. septembrist 1945. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 15, l. 55.

²⁷ „Anketa graždanina SSSR vozrativšegosja v SSSR čerez ... granicu” (vt. ERAF, f. 132SM – kollektsoon filtertoimikutest).

²⁸ 1940. aastal okupeeritud piirkondade elanikud pidid täitma veel täiendava ankeedi, kus muu hulgas pidi ära näitama varandusliku seisu enne 1940. aasta anneksiooni ja 1945. aasta seisuga. Lisaks veel üksikasjalikud andmed lähemate sugulaste kohta ja tegevuse kohta esimesel Nõukogude aastal jne.²⁹ Ankeet täideti kahes eksemplaris. Esimene saadeti vastava piirkonna siseasjade valitsuse (Eesti elanike puhul ENSV NKVD/MVD) 1. eriosakonda statistiliseks läbitöötamiseks. Teist eksemplari pidi täiendatama juurduse käigus. Hiljem saadeti ka see koos juurdustoimikuga 1. eriosakonda. Vt. NKO Glavnoe Upravlenie Kontrrazvedki „Smerš”. Oprosnij list. (Vt. Lembit Väheri filtratsioonitoimik, ERAF, f. 132SM, n. 1, s. 8809); „Anketa zaderžannogo, arestovannogo, legalizirovannogo, nelegala” (Vt. ERAF, f. 132SM – kollektsoon filtertoimikutest).

²⁹ „Instrukcija po operativno-čekiškскому obsluživaniju sovetskix graždan pribývajuščix iz zagranicy na proveročno-fil'tracionnye punkty NKVD SSSR” 21.11.1944. (Vt. ERAF, f. 132SM – kollektsoon filtertoimikutest).

³⁰ Naisi kontroll-filterlaagritesse ei saadetud. Naised, kelle kohta oli andmeid koostööst sakslastega, anti üle NKVD, NKGB või Smerši organitele juurduse läbiviimiseks. Arreteerimismääruse pidi kinnitama asukohajärgne sõjaväeprokuraatuur.

kellest I arvestusgruppi (Saksa relvajõududes mitteteeninud) kuulus 679 ja II arvestusgruppi (Saksa sõjaväes teeninud) 2199 isikut.³¹ 21. novembriks 1945 oli kontroll-filterlaagris nr. 0316 Smerši poolt kontrollitud 15 937 isikut. Nendest oli endisi sõjaväelasi 13 346 (kellest arreteeriti u. 400) ja Saksa asutuste tsiviilteenistujaid 2597 (arreteeriti u. 200 isikut).³²

Tausta väljaselgitamiseks kasutati ka laagrisest agentuuri. Agentuurtöös kasutati tunnistajatelt saadud kompromiteerivaid materjale. Paljastamise vältimiseks ei tohtinud agendid üksteist teada ning operatiivtöötaja pidi igaühega eraldi tegelema, kogenud agente tuli aeg-ajalt teistesse laagritesse ümber paigutada. Agentuurile anti suurem liikumisvabadus, neid kasutati laagri sisetöödel, korrapidajatena jne. Kindlasti pidid agendid olema ešelonides, et vältida põgenemisi. Kuni 1946. aasta märtsini kuulus agentuuri kokku 1123 inimesest, neist kolm agent, 30 resident ja 1090 informaatorit. Seega suudeti koostööle värvata 6,5% läbi käinud erikontingendist.³³

Tavalises korras algas uurimine arreteerimismäärusega, mis oli koostatud süüdistatava ankeet- ja agentuurandmete, kaebuse või mõnes teises protsessis tunnistajatelt saadud ütluste alusel. Arreteerimismääruse ja süüdistuskokkuvõtte kinnitas kontroll-filterlaagri nr. 0316 Smerši osakonna ülem alampolkovnik Klimov ja sanktsioneeris sõjaväeprokurör. Viimaseid oli kontroll-filterlaagris kaks – justiitsmajor Belenki ja justiitsalampolkovnik Nagornõi, kes kuulusid laagri personali

koosseisu.³⁴ Uurimise viisid läbi kontroll-filterlaagri nr. 0316 Smerši osakonna uurijad.³⁵ Uurimine oli väga lühike ning süüdistuskokkuvõtte valmis tavaliselt 2–3 nädalaga. Sõjatribunal (või NKVD Erinõupidamine) langetas otsuse keskmiselt 3–4 nädalat pärast süüdistuskokkuvõtte esitamist.³⁶

7. märtsil 1946 esitas laagri Smerši osakonna ülem Klimov kokkuvõtte tehtud tööst. Tegevusaja jooksul filtreeriti 17 274 isikut, neist Saksa armees mitteteeninuid oli 7118 ning Saksa armees teeninuid 10 161. Smerši poolt arreteeriti kontroll-filterlaagris 736 inimest, neist endisi punaarmealasi 417 (enamikus Saksa armees sõdinud).

Arreteeritute kvalifitseeriti 44 isikut spioonideks, seitse diversantideks, 674 kodumaareeturiteks, kaks bandiitideks, kolm bandiitide abistajateks, üks nõukogudevastase elemendi hulka kuuluvaks, kolm desertöörideks ja kaks arreteeriti muudel põhjustel. Kõige rohkem oli arreteeritute hulgas venelasi – kokku 286. Eestlasi oli 269, lätlasi 110, ukrainlasi 48, leedulasi 11, valgevenelasi 10, sakslasi 10, tatarlasi 8, teisi vähem. 294 arreteeritud anti üle teistele uurimisorganitele (sh. 250 Leningradi rinde Smerši valitsusele). Viidi läbi kokku 395 juurdlust 417 inimese kohta, neist 365 juhtumit 389 inimesega suunati otsustamiseks sõjatribunalidele ja NKVD Erinõupidamisele. Nimetatud juurdluste põhjal karistati surmanuhtlusega kuut inimest, 99 said karistuse kuni 10 aastat vangilaagrit ning 275 üle 10 aasta. Seitse inimest vabastati süütoendite puudumisel.³⁷

³¹ Kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema alampolkovnik Santšuki öiend 2. novembrist 1945. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 19, l. 224.

³² ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi ettekanne NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaagrite osakonna ülema asetäitjale alampolkovnik Majorovile 22. novembrist 1945. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 19, l. 225.

³³ „Spravka ob itogax areturno-sledstvennoj paboty s momenta organizacii KR „Smerš” PFL nr.0316 za period s 1 janvarja 1945 po 1 marta. 07.03.1946”. – ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 46, l. 96–103.

³⁴ Juhul kui kinnipeetu anti üle Leningradi sõjaväeringkonna Smerši valitsuse käsutusse, siis kinnitas süüdistuskokkuvõtte Leningradi rinde (pärast sõja lõppu sõjaväeringkonna) Smerši valitsuse ülem kindrallleitnant Aleksandr Böstrov ja sanktsioneeris Leningradi rinde sõjaväeprokurör või tema abid.

³⁵ Nimeliselt on teada kontroll-filterlaagri vastuluure osakonna juurdlusjaoskonna ülem major Matusevitš, kontroll-filterlaagri vastuluure osakonna ülema asetäitja kapten Homjakov, vanemuurijad kaptenid Jurikov, Nasennik, Jegorov, Kuzmin ja vanemleitnant Branski ning uurijad vanemleitnant Filatov, leitnandid Grigirtšev, Kukanov, Baranov, Tõnjanõi, Solomin, Merkušev jt.

³⁶ Kokkuvõtte tehtud ERAF fondide 129SM ja 130SM uurimistoimikute põhjal.

³⁷ „Spravka ob itogax areturno-sledstvennoj paboty s momenta organizacii KR „Smerš” PFL nr. 0316 za period s 1 janvarja 1945 po 1 marta. 07.03.1946.” – ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 46, l. 96–103.

Näitlikustamiseks paar lühikokkuvõtet juurdlustest. August Kullapera kuulus 1941. aasta juunis Punaarmee 22. territoriaalkorpuse 182. laskurdiviisi koosseisu. 10. juulil 1941 langes ta sakslaste kätte vangi ja oli kuni 1942. aasta aprillini sõjavangis. 1942. aasta juunis astus ta Saksa armeesse ning teenis 32. kaitsepataljonis rühmanemana. Osales sõjaliste objektide ja Tartu sõjavangilaagri valvamisel. 10. augustil 1944 langes ta Punaarmee kätte vangi ja saadeti filterlaagrisse nr. 0316, kus ta 27. oktoobril 1945 arreteeriti ning 29. detsembril mõisteti Tallinna garnisoni sõjatribunalis 10 aastaks vangilaagrisse.³⁸ Leonhard Kingsepp mobiliseeriti 1941. aastal suvel Punaarmeesse. 21. detsembril 1942 läks ta Velikije Luki all sakslaste poole üle. Hiljem teenis autojuhina 20. Eesti SS-diviisis, algul tagavarapataljonis ja seejärel suurtükirügemendis. Langes vangi 9. mail 1945, saadeti Eestisse filterlaagrisse nr. 0316, kus arreteeriti 5. oktoobril 1945 ning 29. novembril 1945 mõisteti 41. kaardiväe laskurkorpuse (s. o. Eesti laskurkorpuse) sõjatribunalis 10 aastaks vangilaagrisse.³⁹

Erikontingendi töölerakendamine

Kontroll-filterlaager nr. 0316 oli mõneti erandlik ning sealt ei saadatud isikuid üldjuhul Eestist välja (v. a. arreteeritud). 1. septembril 1945 tegi näiteks ENSV siseasjade rahvakomissar Aleksander Resev ettekande NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitjale ettepa-

nekuga rakendada Eestis asuv erikontingent ENSV rahvamajanduse taastamisel.⁴⁰ „Rahvamajandus” on siinkohal eufemism. Peamine, miks erikontingenti Eestist välja ei saadatud, olid suuremahulised üleliidulised ja sõjalised projektid, muu hulgas Paldiski sõjasadam, Sillamäe uraanirikastuskombinaat nr. 7, Kohtla-Järve–Leningradi gaasitrass jms.

Tähtsaim objekt oli Tallinna mereväebaas. NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee 3. detsembri 1944. a. otsusega moodustati NSV Liidu NKVD Balti mereväebaaside ehitusvalitsus „Baltvoenmorstroj” (*Управление строительства Балтийских военно-морских баз „Балтвоенморстрой”*), keskusega Tallinnas ning esialgu allus see NSV Liidu NKVD tööstusehituse peavalitsusele (*Главпромстрой НКВД*). 1946. aasta märtsis viidi „Baltvoenmorstroj” sõjaväe ja mere-laevastiku ettevõtete ehituste ministeeriumi alluvusse.⁴¹ Ehitusvalitsuse koosseis moodustati algselt 12 ehituspataljoni, kuhu suunati 13 000–15 000 sõdurit ja allohvitseri ning 700–800 ohvitseri, kellest enamuse moodustasid kontroll-filtratsioonilaagrisse nr. 0316 sattunud „kodumaareeturid” ja Saksa sõjavangis olnud punaarmeelased.⁴² 5. märtsil 1945 allkirjastasid NKVD „Baltvoenmorstroj” ehituspataljonide valitsuse ülem kindralmajor Arseni Kurlõkin ja kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülem riikliku julgeoleku alampolkovnik Nikolai Santšuk akti „Baltvoenmorstroj” käsutusse antud erikontingendi kohta. Esialgu anti ehitusorganisatsiooni käsutusse 11 144 inimest.⁴³ Kokku anti 1945–1946

³⁸ August Kullapera uurimistoimik. – ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27081.

³⁹ Leonhard Kingsepa uurimistoimik. – ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 27081.

⁴⁰ ENSV siseasjade rahvakomissari Resevi ettekande nr. 1/È-942 NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitjale kindralpolkovnik Tšernõšovile 1. septembrist 1945. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 15, l. 55.; Kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema alampolkovnik Santšuki ettekande NSV Liidu MVD GULAG-i ülemale kindralleitnant Viktor Nassedkinile 25. maist 1946. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 57, l. 113–117.

⁴¹ „Otčetnyj doklad o rabote otdela kadrov „Baltvoenmorstroja” Ministerstva Stroitel’stva Voennyx i Voenno-morskix Predprijatij Sojuza SSR za 1946 g.” 03.02.1947. – ERAF, f. 2SM, n. 2, s. 33, l. 1–15.; Prikaz po Voenno-stroitel’nomu Upravleniju BVMS nr. 89. 27.03.1946. – ERAF, f. 2SM, n. 2, s. 18, l. 185.

⁴² „Otčetnyj doklad o rabote otdela kadrov „Baltvoenmorstroja” Ministerstva Stroitel’stva Voennyx i Voenno-morskix Predprijatij Sojuza SSR za 1946 g.”; Prikaz po Upravleniju Baltvoenmorstroja NKVD SSSR nr. 235 „O strukture Baltvoenmorstroja” 08.07.1947. – ERAF, f. 2SM, n. 2, s. 41, l. 202–202p.

⁴³ NKVD „Baltvoenmorstroj” Ehituspataljonide Valitsuse ülema kindralmajor Kurlõkini, Tallinna Ehituspataljonide Valitsuse ülema riikliku julgeoleku polkovnik Kurpase ja kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema riikliku julgeoleku alampolkovnik Santšuki akt „Baltvoenmorstroj” käsutusse antud erikontingendist seisuga 1. veebruar 1945. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 7, l. 1–3.

„Baltvoenmorstroile” üle 18 666 isikut.⁴⁴

Lisaks erikontingendile suunati „Baltvoenmorstroii” ehituspataljonidesse ka suurem osa 1944/1945 ENSV vabariikliku sõjakomisariaadi poolt Punaarmee mobiliseeritud meestest, keda võib samuti tinglikult erikontingendiks nimetada. Näiteks 7. oktoobril 1944 kurtis ENSV sõjakomissar polkovnik Karl Kanger oma ettekandes EK(b)P KK sekretärile Nikolai Karotammele, et paljud mobilisatsiooniealised olid varem teeninud Saksa armees ja Punaarmee polnud neid võimalik saata ning nende kontrollimine nõudis Eesti laskurkorpuse tagavaraväeosades palju aega.⁴⁵ Probleem lahendati sellega, et suurem osa mobiliseeritud saadeti „Baltvoenmorstroii” ehituspataljonidesse „tausta väljaselgitamiseks”. Tegelikult kasutati neid lihtsalt tasuta tööjõuna ning polnud erilist tähtsust, kas isik oli Saksa armees teeninud või mitte. Kuigi neid filterlaagrisse otseselt ei saadetud, jäid nad kontroll-filterlaagri Smerši osakonna kontrolli alla ning osa arreteerimisi toimus ehituspataljonides. Eesti laskurkorpuse koosseisude vähendamise pärast sõja lõppu saadeti „Baltvoenmorstroisse” lisaks mobiliseerituile tuhandeid eesti päritolu sõjaväelasi ning tekkis kummaline olukord, kus ühte väeosasse sattusid kokku äsja vastaspooltel sõdinud mehed.

1946. aasta kevadeks oli põhimass nn. kahtlasest kontingendist esmase kiirkontrolli läbinud ning alustati filterlaagrite likvideerimist. Vastavalt NSV Liidu MVD Gulagi ülema 1946. aasta 26. märtsi direktiivile kuu-

lus likvideerimisele ka kontrollfilterlaager nr. 0316.⁴⁶ Likvideerimiskomisjon lõpetas töö 24. mail ning viimased laagris olnud 1910 kodumaa reetmise kahtlusega isikut anti üle „Baltvoenmorstroii” ehitusvalitsuse käsutusse.⁴⁷ Kokku käis laagrist läbi 21 667 inimest, neist 2411 saadeti elukohajärgse sõjakomissariaadi käsutusse, kuni 800 arreteeriti Smerši vastuluuretootajate poolt, 118 suri, 83 põgenes (kellest 20 tabati). Ülejäänud anti üle erinevatele tööstus- ja ehitusobjektidele.⁴⁸

Järeldusi

Laagri tegevuse uurimine näitab, et oma peamist ülesannet iga isiku „süü” kindlakstege misel see ei täitnud. Vaadates operatiivarvestust, siis mitme tuhande inimese kohta ei jõutud läbi viia isegi formaalset filtreerimist ning otsus majandusorganisatsiooni saatmise kohta tehti algse ankeedi põhjal. Laagrist läbikäinute koguarvust arreteeriti alla 4%. Arvestades NSV Liidu julgeolekuasutuste praktikast, oleks võinud 3/4 sellest seltskonnast arreteerida ka põhjalikumalt uurimist läbi viimata. Kuna arreteerimine-süüdimõistmine oli NSV Liidus üks „pühasid toiminguid”, mille julgeoleku bürokraatiaaparaat pidi ka korralikult vormistama, siis ei jätkunud selleks lihtsalt töötajaid. 1. jaanuaril 1946 oli laagri Smerši osakonnas ainult 33 töötajat, kes pidid lisaks filterlaagritele teostama ka operatiivjärelevalvet „Baltvoenmorstroii” ehituspataljonide üle.⁴⁹ Arreteeriti pigem need,

⁴⁴ Lisaks „Baltvoenmorstroile” saadeti 1158 Balti Laevastiku ehitusele nr. 33 ning 428 anti üle ENSV Toiduainetetööstuse Ministeeriumile. Vt. Kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema alampolkovnik Santšuki ettekanne NSV Liidu MVD Gulagi ülemale kindralleitnant Nassedkinile 25. maist 1946. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 57, l. 113–117.

⁴⁵ ENSV sõjakomissari polkovnik Karl Kangeri ettekanne nr. 1/0229 EKP KK I sekretärile Karotammele, 7. oktoobrist 1944. – ERAF, f. 1, n. 1, s. 89.

⁴⁶ Prikaz Načal' nika Upravlenija Proveročno-fil'tracionnogo Lagerja nr. 0316 NKVD SSSR nr. 56. 28.04.1946. – ERAF, f. 96SM, n. 1, s. 14, l. 4–4p.

⁴⁷ E. Kaup. Sõjavangilaagrid Eestis 1944–1949. – Kleio. Ajaloo ajakiri. Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri. 1995, nr. 2 (12), lk. 35.

⁴⁸ „Otčet ob itogax paboty Narkomata Vnutrennyx Del Èstonskoj SSR za 1945-j god”. – ERAF, f. SM17, n. 4, s. 40, l. 25–30; Kontroll-filterlaagri nr. 0316 ülema alampolkovnik Santšuki ettekanne NSV Liidu MVD Gulagi ülemale kindralleitnant Nassedkinile 25. maist 1946. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 57, l. 113–117.

⁴⁹ NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaagri nr. 0316 operatiiv-tšekistliku jaoskonna ülema nooremleitnant Ordjanski ettekanne NSV Liidu NKVD kontroll-filterlaagrite osakonna ülemale kindralmajor Šitikovile „Dokladnaja zapiska o rabote OČO PFL nr. 0316 NKVD Sojuza SSR za IV kvartal 1946 goda”. – ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 57, l. 14–22.

kelle kohta saadi esialgse kontrolli käigus kas agentuurilt või ankeedist kompromiteerivaid andmeid, ning Smerši osakonna ülesanne polnud mitte niivõrd põhjalik uurimine, kui võrd süüdistuskokkuvõtete vormistamine. Kuna töötulemusi oli vaja ette näidata ka Smeršil, võis arreteerimine olla üsna juhuslik. Kui palju kasutati arhiivimaterjale, pole selge, kuid ainuüksi 1946. aasta lõpuks võeti arhiiviallikate läbitöötamise tulemusel Eestis operatiivarvele 21 187 isikut, kes olid teeninud Saksa armees, lisaks 3536 Omakaitse liiget, 1397 politseis töötanud isikut jne.⁵⁰ Sajad neist sattusid ka kontroll-filterlaagrisse nr. 0316 ja „Baltvoenmorstroj” ehituspataljonidesse (üldjuhul 1944/1945 läbiviidud mobilisatsioonidega), kuid jäid enamasti arreteerimata.

Eestlaste puhul pakkusid julgeolekuorganisatsioonidele huvi konkreetseid kategooriaid:

- ohvitserid;
- 1941. aasta suvesõjast osa võtnud metsavennad ja Omakaitse liikmed;
- vabatahtlikult Saksa relvajõududes teeninud mehed;
- Punaarmee deserteerinud ja Saksa relvajõududes teeninud mehed;
- sõjavangi- ja koonduslaagrite vahikomandodest teeninud mehed ning vangivalvurid;
- „karistusüksuses” teeninud isikud (siinkohal peeti ilmselt silmas politseipataljone ja Omakaitse jahikomandosid jms.).⁵¹

Põhimõtteliselt oleks võinud arreteerida või filtreerimisele suunata kogu Eesti täiskasvanud meessoost elanikkonna vanuseni kuni 60 eluaastat, sest selle vanuseni olid mehed Omakaitse teenistuse kohuslased. Kusjuures Leningradi rinde vastuluure valitsuse ülem kindralleitnant Aleksander Böstrov tegigi 5. oktoobril 1944 sellesarnase ettepaneku – arreteerida ohvitserid ning ülejäänud Omakaitse liikmed saata administratiivkorras Eestist välja.⁵² Seda ei peetud siiski otstarbekaks. Siin polnud tegemist

humaansusaktiga, vaid selleks ei jagunud lihtsalt ressursse ning kontrollitav seltskond oli tohutult suur. NSV Liidu juhtkond seisis dilemma ees: kas muuta kogu NSV Liidu läänepoolne osa suureks vangilaagriks ja asustada sakslaste poolt okupeeritud miljonitelt ruutkilomeetritelt ümber seal elanud inimesed või leida mingi muu lahendus. Vangilaagri ülalpidamine oli kallis, sest nõudis suurt inimressursi administratsiooni, valve ja konvoi komplekteerimisel.

Nii mindi seda teed, et valdav enamus erikontingendist kuulutati „mobiliseerituks NKVD ehitusvägedesse”. Ühelt poolt võimaldas selline lahendus juhtiv- ja administratiivkoosseisuna suuresti ära kasutada seda kontingenti punaarmeelest, kes olid küll vangi langenud, kuid polnud asunud koostööle sakslastega. Samas ei saanud neid vangilangemise eest ka karistamata jätta ning oma „süüd kodumaa” ees asusid nad lunastama sisuliselt vangivalvuritena. Kõik see võimaldas kokku hoida valve pealt. Kuna sõjaväelast ootas varem või hiljem ikkagi demobiliseerimine, polnud ka põgenemine eesmärk omaette. Teiselt poolt varustati suuri inimressursse nõudvad sõjalised objektid sisuliselt tasuta tööjõuga, mis ei allunud laagrisüsteemi kinnipidamisreeglitele, vaid Punaarmee määrustikele ning sõjaväelase deserteerimine oli võrdne laagrist põgenemisega. Arreteerida, kui vaja, jõudis väidetavaid kodumaareetureid ka hiljem. Tihti nii läkski ning paljud ehitusvägedest „demobiliseeritud kodumaareeturid” (üldjuhul 1947. aastal) küüditati Eestist 1949. aasta märtsiküüditamise käigus või arreteeriti veelgi hiljem „uute asjaolude selgumisel”.

Lõpetuseks peab siiski rõhutama, et Balti riikide kodanikest erikontingendi küsimus jäi esialgu täpsemalt määratlemata. Esiteks NSV Liitu kui oma kodumaad nad reeta ei saanud. Kuna *de facto* kolme Balti riiki ei eksisteerinud, said nad sõdivate poolte sil-

⁵⁰ A. Rahi-Tamm. Arhiivid Nõukogude repressiivaparaadi teenistuses. „Poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940–1956. – Ajalooline Ajakiri. Eesti ajaloo Nõukogude võimu perioodil. 2009, nr. 1/2 (127/128), lk. 145.

⁵¹ Järeldus on tehtud ERAF fondide 129SM ja 130SM uurimistoimikute põhjal.

⁵² Vt. A. Djukov. Milost´ k padšim, lk. 45-46.

mis olla ainult „määratlemata kodakondsusega isikud”. Teiseks oluks isegi Nõukogude õiguse jaoks absurdne karistada Saksa armeesse mobiliseeritud, kui see oli nende ainukene nn. süü (sellele viitab ka ENSV võimuorganite kirjavahetus, kus rõhutati, et enamik Saksa armees teeninuid olid mobiliseeritud).

Vaevalt küll vaevasid NSV Liidu juhtkonda ülemäära rahvusvahelise õiguse probleemid ja humaansusprintsipiidid, kuid on tõsiasi, et Balti riikide kodanikest erikontingendile ei laiendatud ettenähtud kuueaastast asumiseleasaatmise nõuet ning üle terve NSV Liidu asunud sõjavangid ning tsiviilisikutest erikontingent (s. t. need filtreeritavad, keda polnud arreteeritud) „repatrieeriti” üldjoontes 1947. aastaks koduvabariiki. Enamikule tähendas see vabanemist, kuid see oli suhteline mõiste ning esialgu jäid vabastatud edasise operatiivjärelevalve alla ja üldiselt suunati tööle sinna, kuhu partei ja valitsus kohaseks pidasid. Filterlaagrast pääsemine ei tähendanud ka vabanemist kodumaa reetmises süüdistatava staatusest ning ankeet jäi „rikutuks” kogu eluks. Kuid mitte kõik ei vabanenud ning kutseelised (aastakäigud 1922–1927) loeti Punaarmeesse kuuluvateks ja saadeti enamasti „organiseeritud korras” Sillamäele kombinaadi nr. 7 ehitusvalitsuse käsutusse.⁵³

Ehituspataljonid olid oma sisult sunnitud uues kuues. Tegemist oli eeskätt annekteeritud territooriumi tööjõuressursi tasuta rakendamisega, seejuures osaliselt sunnitoetaolistes oludes, kus elutingimused ehituspataljonides olid võrreldavad vangilaagriga. Erikontingendi „mobiliseerimine ehitusvägedesse” oli nii segaselt määratletud, et see jättis majandusorganisatsioonidele palju tõlgendamisvõimalusi. Enamik ehituspataljone ei olnud relvajõudude haldusalas, vaid

allus erinevatele ministeeriumidele, millele ei laienenud demobiliseerimiskohustus ja mis tõi kaasa massilise tasuta tööjõu kinnihoidmise. Seega, vajaduse korral vaadeldi ehituspataljonlasi ka kui tsiviilteenistujaid, mis sellest, et distsiplinaarselt allusid nad Punaarmee määrustikele. Selline olukord oli isegi NSV Liidu seadusi silmas pidades ebaseaduslik, kuid poolsõjaväeliste organisatsioonide segased alluvusvahekorrad ning võimalus „riikliku tähtsuse” mõistet avaralt tõlgendada jätsid selle vastu võimetuks ka NSV Liidu kõrgema sõjaväelise ja poliitilise juhtkonna.

Peeter Kaasik

(1974)

2003. aastal lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna, alates 2007. aastast Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi doktorant. 2000–2006 Pühajärve Põhikooli ajaloo- ja ühiskonnateaduste õpetaja, 2000–2009 Inimsusevastaste Kuritegude uurimise Eesti Sihtasutuse teadur, alates 2009. aastast Eesti Mälu Instituudi teadur.

⁵³ Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR nr. 843-342ss „O vozvraščeenii na rodinu repatriantov latyšej, èstoncev i litovcev”. 13.04.1946. – Võimatu vaikida. VII. Hukatud ja hüljatud [eestlaste represseerimist tõendavad arhiividokumendid]. = Nevozmožno molčat'. VII. Otveržennye i istreblennye / autor-koostaja Hilda Sabbo. H. Sabbo, Tallinn, 2004, lk. 412.; Prikaz MVD SSSR nr. 00336 „O vozvraščeenii na rodinu repatriirovannyx latyšej, èstoncev i litovcev, služivšix v nemeckoj armii i kollaboracionistskix formirovanijax” 19.04.1946. – A. Djukov. Milost' k padšim, lk. 102–104.; ENSV MN j.a Repatrieerimise osakonna ülema A. Nei ettekanne nr. 0377c EK(b)P KK I sekretärile Karotammele, 5. juunist 1947. – ERAF, f. 1, n. 5, s. 51, l. 79–80.